

Fritz Joachim von Rintelen, *Values in European Thought*, 1, Pamplona/Spain, Editiones Universidad de Navarra 1972, 565 σελ.

Ἄρκετὲς δεκαετίες πρὶν ἢ «ἀξία» σημασιοδοτηθῇ φιλοσοφικὰ ἀπὸ τοὺς Στωικοὺς ὡς τεχνικὸς ὅρος τῆς Ἠθικῆς καὶ πολλοὺς αἰῶνες πρὶν ἢ Ἀξιολογία αὐτονομηθῇ ἀπὸ τὸν Lotze, μία θεωρία τῆς Ἀξίας θεμελιώθηκε ἀπὸ τὸν Πλάτωνα πάνω στὸ «μέγιστον μάθημα», τὴν «ιδέαν τοῦ ἀγαθοῦ». Γιατὶ ἓνα πρόβλημα Ἀξίας εἶχε ἤδη εἰσβάλει ἀρνητικὰ στὸν Ἑλληνικὸ στοχασμὸ καὶ φιλοδοξοῦσε νὰ διώξῃ τοὺς θεοὺς ἀπὸ τὸν «πλήρη θεῶν» κόσμον τῆς ἀρχαϊκῆς φιλοσοφικῆς σκέψης. Εἶχε ἤδη ἐνσκήψει ὁ ἀγνωστικισμὸς τοῦ Πρωταγόρα, ὁ σκεπτικισμὸς τοῦ Γοργία, ὁ ὑποκειμενισμὸς, συμβατισμὸς καὶ μηδενισμὸς τῶν λοιπῶν Σοφιστῶν. Παρὰ τὴν κάποια θετικὴ προσφορά τοὺς οἱ «δάσκαλοι αὐτοὶ τῆς σοφίας» αἰωροῦνταν ἀπειλητικὰ πάνω ἀπὸ τὶς «ἀξίες», ποὺ (ἂν καὶ χωρὶς θεωρητικὴ θεμελίωση ἀκόμη) βιωμένες στὸ πεδίο τῆς πραγματικότητος κυοφόρησαν τὸ Ἑλληνικὸ κατόρθωμα καὶ ὠδήγησαν τὸν Πλάτωνα νὰ ὑπερασπίσῃ τὴν ἀντικειμενικότητα τῆς «πρωταρχῆς».

Γιὰ τοὺς ἴδιους περίπου λόγους τὸ πρόβλημα τῆς Ἀξίας ἀπασχολεῖ ζωτικὰ τὴν «γρηγοροῦσα» φιλοσοφικὴ δραστηριότητα τῆς ἐποχῆς μας, ἰδωμένο τώρα μέσα ἀπὸ τὴν προβληματικὴ τῆς Ὑπαρξιακῆς Ἀνθρωπολογίας, τῆς Ἐπιστημολογίας καὶ τῆς Ἀναλυτικῆς. Ἔτσι ὅμως ποὺ ἡ Ἠθικὴ ἔχει γίνῃ κυρίως Μετα-Ἠθικὴ καὶ ἔχει μετατοπίσει τὸ πρόβλημα ἀπὸ τὴν οὐσία στὴ γλῶσσα, ἐνῶ ἡ σχετικιστικὴ (relational) προέκταση τῆς «ἀξίας» ἔχει ὑπερφαλαγγίσει τὸ ἐνδογενὲς, ἀληθινὸ (intentional) νόημα τῆς, τὴν αὐταξία δηλαδὴ καθ' ἑαυτήν καὶ ὁ συγκινησιακός, προστακτικός, παρορμητικός, δεοντολογικὸς κλπ. χαρακτήρας τῶν ἀξιολογικῶν κρίσεων, ἔχει ἀμφισβητήσῃ τὸ ἀντικειμενικοποιήσιμο τοῦ ἀξιολογικοῦ νοήματος, ἔρχεται τὸ βιβλίον τοῦ von Rintelen νὰ φωτίσῃ τὸ πρόβλημα τῆς Ἀξίας ἀπὸ μιὰ ἄλλη γωνία· ὑπαγορευμένο δηλ. ἀπὸ τὴ σύγχρονη προβληματικὴ καὶ τὴν σύμφυτη ἀγωνία τῆς, νὰ ἀνιχνεύσῃ τὶς αἰσθητικὲς, θρησκευτικὲς καὶ ἠθικὲς κυρίως ἀξίες ὅχι σὲ ἓνα αὐθυπόστατο βασίλειον οὔτε σὲ μιὰ ὑπερχρονικὴ αὐτόνομη σφαῖρα, ἀλλὰ διαχρονικά, ὑπαρξιακὰ βιωμένες ἀπὸ τὶς αὐθεντικὲς προσωπικότητες στὸ χῶρον τοῦ στοχασμοῦ μιᾶς δισχιλιετίας. Μὲ μιὰ στάση ποὺ θὰ μπορούσε νὰ χαρακτηρισθῇ ἀριστοτελικὴ καὶ χωρὶς νὰ ἀμφισβητῇ τὸ ἀντικειμενικοποιήσιμο τῆς «ἀξίας», ποὺ τὴν βλέπει ὡς «ποιοτικὸ περιεχόμενο νοήματος», ὁ συγγραφεὺς μελετᾷ τὶς ἀξίες ὅχι τόσο καθ' ἑαυτές, ἀλλὰ στὴ σχέση τοὺς μὲ τὸ ἀξιολογικὸ ὑποκείμενον καὶ στὸν βαθμὸ ποὺ πραγματώθηκαν ἀπὸ τὸ φιλοσοφικὸ στοχασμὸ τῆς Ἀρχαιότητος καὶ τοῦ Μεσαίωνα, στὸ χῶρον τῆς πράξης.

Κορυφαία μορφή τῆς σύγχρονης Γερμανικῆς Φιλοσοφίας ὁ von Rintelen ἔχει συστηματικὰ ἐκθέσει τὴν προσωπικὴν θεωρίαν του σὲ ἀρκετὰ προγενέστερα καὶ σύγχρονα ἔργα, ὅπως *A realistic Analysis of Value, Beyond Existentialism, Die Bedeutung des philosophischen Wertproblems, Contemporary German Philosophy* κ.λπ., ἀναλύει ὅμως τὸ πρόβλημα τῆς ἀξίας καὶ τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ ἀξιακοῦ φαινομένου στὸ φῶς τῆς Πραγματοκρατίας τῶν Ἀξιῶν καὶ στίς πρῶτες σελίδες τῆς παρούσης ἐργασίας. Στὰ πλαίσια τῆς κίνησης «Φιλοσοφία τοῦ ζῶντος Πνεύματος» ἐκπροσωπεῖ μὲ τὸν S. Behn, ποὺ ἐνδιαφέρεται κυρίως γιὰ τὴν παιδαγωγικὴ πλευρά, τὴν Πραγματοκρατίαν τῶν Ἀξιῶν (Wertrealismus, Value-Realism), ποὺ μαζί μὲ τὴν Ψυχολογικὴ - Ἱστορικὴ, τὴν Ἰδεαλιστικὴ καὶ τὴν Φαινομενολογικὴ εἶναι ἀπὸ τὶς ἐπικρατέστερες θεωρίες τοῦ 20οῦ αἰῶνα

στην Γερμανία. Ακολουθώντας τον Κριτικό Ρεαλισμό του Oswald Külpe και την ιστορική μέθοδο του Cl. Bäumker, συνοδοιπορώντας σε πολλά με τους Dilthey και Spranger και προχωρώντας πιο πέρα από τους M. Scheler και N. Hartmann προς διαφορετικές κατευθύνσεις, δίνει ιδιαίτερη έμφαση στην «πραγματικότητα» της αξίας, στην πραγμάτωση δηλ. του αξιόλογου, του αληθινά αξιού. Έτσι ο όρος Πραγματοκρατία ή Ρεαλισμός των Αξιών δεν πρέπει να νοηθῇ σε αναφορά με τον οντολογικό Ρεαλισμό των Αξιών, με την έννοια του Σχολαστικισμού και των Φαινομενολόγων, ούτε όμως και σε συσχετισμό με τον Πραγματισμό των Pierce και James, αλλά αναφορικά με την πραγμάτωση των Αξιών στη συγκεκριμένη πραγματικότητα (Realisation), ακόμα καλύτερα με το πέρας των Αξιών από το «δυνάμει» στο «ἐνεργεία» (Actuation) από ένα συγκεκριμένο πρόσωπο, μέσα σε πραγματικές καταστάσεις, στην οντική σφαίρα. Οί αξίες δηλ. θεωρούνται στην αληθινότερη πραγματικότητά τους (in a more real reality).

Λέγει ο συγγρ. αναφορικά με την έννοια της πραγματικότητας (reality) όπως νοείται στην θεωρία του: «Προφανώς δεν θεωρούμε ως πραγματικό (real) κάποιο είδος απλώς παρόντος πράγματος ή μόνον άπτοῦ αντικειμένου, γιατί τότε θα ξαναγυρίζαμε σε μία φυσιοκρατική απλώς θεώρηση από την άποψη του Εἶναι. Ούτε ἐννοοῦσε κάτι τέτοιο ο Descartes, όταν ὠρίζε το *res cogitans* ως οὐσία. Το νόημα της έννοιας «πραγματικότης» (reality) έχει περιορισθῇ στη σύγχρονη φιλοσοφία σε σύγκριση με προηγούμενες χρήσεις του ὅρου. Ἡ ψυχική και ἡ πνευματική ζωή ὁμως με τις ἐνέργειές του δὲν εἶναι κάποιο είδος ἀφηρημένης ιδανικότητας ή *ens rationis*. Για μᾶς τοὺς ἀνθρώπους έχει θεμελιωδέστερη δύναμη και συνεπώς «πραγματικότερη» σημασία από τὰ απλώς ἐξωτερικά πράγματα και ἀντικείμενα. Ὡς «πραγματικό» συνεπώς πρέπει να νοηθῇ κάτι, πὸν βρῆκε συγκεκριμένη μορφή, πλήρωση και πραγμάτωση ἐν τόπῳ και χρόνῳ σε ἀντιδιαστολή με τὸ ἀπλὸ περιεχόμενο της σκέψης» (σελ. 9).

Τὸ παρὸν ἔργο ἀποτελεῖ ἐπιυξημένη ἐκδόση τοῦ βιβλίου του *Der Wertgedanke in der Europäischen Geistesentwicklung, I. Altertum und Mittelalter*, 1932. Πρόκειται ὁμως οὐσιαστικά για νέα ἐργασία, γιατί ὁ συγγραφεὺς ἔχει λάβει ὑπ' ὄψιν του ὅλες σχεδὸν τις πρόσφατες σχετικές μελέτες σὲ διεθνή κλίμακα και ἡ βιβλιογραφία του ἐνημέρωσε εἶναι πραγματι ἐντυπωσιακή. Τὴν ἀγγλική μετάφραση ἔχουν ἐπιτυχημένα ἐκπονήσει οἱ Rafia Ahmed και Frédrick Herning. Λόγω της ἐκτασης της θεώρησης και της ἀντιμετώπισης τοῦ ὅλου θεματός ἀπὸ τὸν συγγρ. κατὰ τρόπο πολὺ προσωπικό, θὰ περιοριστοῦμε νὰ παρουσιάσωμε κυρίως τις βασικές θέσεις τοῦ φιλοσόφου και τὰ πιὸ ἐνδιαφέροντα σημεῖα τοῦ πραγματικά αξιόλογου βιβλίου του, προβαίνοντας σὲ ἐλάχιστες — και ὅπου ὁ χῶρος μᾶς εἶναι πιὸ οἰκεῖος — κριτικές παρατηρήσεις.

Τὸ βιβλίο ἀποτελεῖται ἀπὸ τέσσερες μεγάλες ἐνότητες. Στὸ πρῶτο μέρος, πὸν εἶναι και τὸ πιὸ ἐνδιαφέρον, γίνεται συστηματική ἀνάλυση τοῦ φαινομένου της αξίας (σελ. 1-30), στὸ δεῦτερο ἐξετάζεται γενικά ἡ σχέση των αξιών με τὴν ἱστορία (σελ. 31-62), στὸ τρίτο ἀνιχνεύεται ἡ ἰδέα της αξίας στὴν Ἀρχαιότητα, εὐρωπαϊκή και μή (σελ. 63-190), και στὸ τέταρτο, πὸν εἶναι και τὸ ἐκτενέστερο, ἡ έννοια της αξίας στὸν πρῶιμο Χριστιανισμό και στὸν Μεσαίωνα (σελ. 191-540). Τὸ τελευταῖο κεφάλαιο «Μεταμορφώσεις πὸν ὀδηγοῦν στη σύγχρονη ἀξιολογική σκέψη» (σελ. 541-550) ἐλπίζεται ὅτι ἀποτελεῖ και τὸ προοίμιο τοῦ νέου ἔργου, πὸν ἔχει ὑποσχεθῇ ὁ συγγρ. για τὸ πρόβλημα της αξίας στὰ νεώτερα χρόνια.

Μολονότι δικαιώνει τὴν ἀδυναμία νὰ δοθῇ ἀναλυτικὰ ὁρισμός τοῦ περιεχομένου της «ἀξίας» ή τοῦ «ἀγαθοῦ» τόσο ἀπὸ μέρους τοῦ Πλάτωνος ὅσο και ἀπὸ τοὺς Hartmann και Moore στὰ νεώτερα χρόνια ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι πρόκειται για μία ἀπὸ τις καθολικώτερες και βασικώτερες έννοιες, πὸν δὲν μπορεῖ νὰ διακριθῇ σὲ συσχετισμό με ἄλλη καθολικώτερη έννοια γένους (σελ. 3), ὁ μελετητής προβαίνει σὲ διεισδυτική διερεύ-

νηση του όλου προβλήματος, ακόμα και σε ό,τι θα μπορούσε να θεωρηθεί ως όρισμός του φαινομένου της αξίας. Λέγει : «Όταν μιλάμε για αξίες, έχουμε να κάνουμε με ένα αντικειμενικοποιήσιμο ποιοτικό περιεχόμενο νοήματος, που — ανάλογα με την προσωπική στάση — καταφάσκει ως ο σκοπός συνειδητής ή ασυνείδητης επιδίωξης και μπορεί να πραγματωθεί (real value) σε διάφορους βαθμούς έντασης. Δυνάμει του έγγενους χαρακτήρος της (intrinsic value) ή αξία καθ' έαυτή μπορεί να προαγάγη μια περαιτέρω τάξη σχετικιστικών και ωφελιμιστικών αξιών (relational and utility values)» (σελ. 15). Το πρόβλημα του όρισμού της αξίας το αντιμετώπιζει δηλ. ο συγγρ. έλλογα (αντίθετα προς τους φαινομενολόγους, που θεωρούσαν όργανο αξιολόγησης το αξιολογικό συναίσθημα), δηλ. χωρίς να καταφεύγει στο ά-λογο και σε όντολογικές, μεταφυσικές και θρησκευτικές προϋποθέσεις με φαινομενολογική όμως εξέταση της έμπειρίας. Ο «λόγος» του είναι ο αρχαίος «λόγος» —όχι ο περιορισμένος του λογικού έμπειρισμού— και η νοητική σύλληψη της έμπειρίας αποβαίνει λογική πορεία στην παραδοσιακή έννοια του όρου.

Αναφορικά με τα είδη των αξιών στον ιστορικό χώρο ο συγγρ., χωρίς να αποκλείει τις οικονομικές και πολιτικές αξίες —που μαζί με την πολιτική και πνευματική έλευθερία αποτελούν πρωταρχικές αξίες των νεωτέρων χρόνων—, αναλύει κυρίως τις καθαρά πολιτιστικές : τις αισθητικές, ήθικες και θρησκευτικές, τις προσωπικές δηλ. αξίες.

Αποφασιστικό στοιχείο στις αισθητικές αξίες βλέπει την αποτελεσματικότητα (effectiveness) του συμβολισμού, στοιχείο που ελίσκει στη σύγχρονη τέχνη πιστοποιεί τον χαρακτήρα της αυθεντικότητας. Οι ήθικες αξίες εξ άλλου, παρά το ότι νοούνται ως πραγματώσεις έλευθερίας, έγκλείουν ένα τοίσιπο, αναγκαστικά κανονιστικό χαρακτήρα. Η μη πραγμάτωσή τους δέν σημαίνει απλώς απουσία αξίας, όπως συμβαίνει με τις λοιπές αλλά και υποτίμησή τους. Πρόκειται για άρνητική προσβολή του αξιακού φαινομένου. Η άποψή του συμπίπτει με του καθηγητού Ι. Θεοδωρακοπούλου (*Σύστημα Φιλοσοφικής Ηθικής*, 327), μόνο που ο τελευταίος την ιδιότητα αυτή της ήθικης αξίας επέκτεινει στον κόσμο των αξιών γενικά. Ο ν. Rintelen βλέπει την ουσία του ήθικου στην «καλή θέληση» (ο συσχετισμός όμως που κάνει μεταξύ της Καντιανής έννοιας του καθήκοντος και της Στωικής είναι μάλλον σχηματικός, παρά τα πολλά κοινά σημεία της Στωικής με την Καντιανή Ηθική). Παρατηρεί όμως ότι η «αγάπη» που υπερβαίνει καθήκον και υποχρέωση είναι αξία καθ' έαυτή, «σάν αυτό που παρέχει σε όλες τις επί μέρους αρετές τον όριστικό αξιακό χαρακτήρα τους». Ο συγγρ. όρίζει την ήθικη αξία (το αγαθό) ως «ποιοτικά προσδιορισμένη αυταξία, που έχει κανονιστικό, υποχρεωτικό χαρακτήρα και προϋποθέτει την έλευθερία δυνατής απόφασης, να πραγματώσει άληθινή αξία σε συγκεκριμένες πράξεις σε διάφορους βαθμούς» (σελ. 24).

Την ανάλυση του αξιακού φαινομένου κλείνει ο συγγρ. με μια σύντομη διερεύνηση της θρησκευτικής αξίας, που —για την ιστορική περίοδο που πραγματεύεται έκτενέστερα—, για τον Μεσαίωνα είναι ιδιαίτερα άξονική. Η ίδια ή έμπειρία έχει αποδείξει πόσο αποφασιστικές είναι οι θρησκευτικές αξίες για την ανθρώπινη ύπαρξη σ' όλους τους λαούς και τις εποχές. Στις θρησκευτικές αξίες βλέπει «την δυνατότητα της ευγένεστερης εξύψωσης του ανθρώπου, μια πνευματική κάθαρση και υπέρβαση των τραγικών συγκρούσεων του κόσμου» (σελ. 26).

Ο συγγρ. πιστεύει ότι η πραγμάτωση των προσωπικών αξιών επιτυγχάνεται μόνο στην διαχρονική πορεία της ιστορίας. Η ιστορία είναι «ή άρένα, όπου αυτό που έχει αξία (valuable, Werthafte) αγωνίζεται να κυριαρχήσει στην άρνηση της αξίας, την άπαξία (value-negation, Wertwidriges). Μόνο με την έν χρόνω πραγμάτωσή της μια ισχύουσα αξιακή έννοια (valid, Geltendes) καθιερώνεται ως συγκεκριμένη πραγματική αξία» (σελ. 31). Η πραγματοποίηση των αξιών αποτελεί το νόημα της ιστορίας. Ο συγγρ. θα πρέπει να έννοι όμως ότι η φιλοσοφία εξετάζει την υπεριστορική σημασία των αξιών στην ιστορική ζωή του ανθρώπου, στηριγμένη στις αξίες που καλλιεργούνται στην Ιστορία (βλ. Ι. Θεοδωρακόπουλος, *Η αξία στη Συστηματική Φιλοσοφία*, ΑΦΘΕ 2, 1930 - 31, 189), γιατί η πραγμάτωση αυτή δέν νοείται απόλύτως λόγω του πεπερασμένου του ανθρώπου και της ιστορικής ζωής.

Ἡ διαφωνία ποὺ παρουσιάζεται στὴν Ἱστορία ὡς πρὸς τὰ ἀξιολογικὰ κριτήρια καὶ ποὺ προέρχεται ἀπὸ μονομερεῖς ὑπερβολικὲς ἀξιολογήσεις, δὲν ἀποκλείει τὴν δυνατότητα ἐνορατισμοῦ τῶν ἠθικῶν ἀξιών. Κάποιες θεμελιώδεις ἀξίες τῆς ἠθικῆς τάξης δὲν ἔπαψαν ἐξ ἄλλου ποτὲ νὰ θεωροῦνται αὐταξίες. Ἡ ἴδια ἡ μεταλλαγή τῶν ἀξιών προϋποθέτει ἄλλωστε τὴν πίστη στὶς ἀξίες (σελ. 40-41), ἐνῶ ἡ ἔξαρση τοῦ ὑποκειμενικοῦ στοιχείου δὲν σημαίνει ἀπαραίτητα καὶ ὑποκειμενισμό. Ὑπάρχει ἴσως ἀναφορικότητα τῶν ἀξιών, ὅπως θὰ ἔλεγε ὁ Hartmann, ἓνας σχετικὸς σχετικισμὸς (relational relativism), ὅπως ὁ v. Rintelen λέγει ἄλλοῦ.

Στὴ συνέχεια ὁ συγγρ. συζητᾷ — γιὰ νὰ ἀπορρίψη — τὶς ἀπόψεις τοῦ Ἱστορικισμοῦ (ἀξιολογικοῦ Σχετικισμοῦ), τῆς ἐξελικτικῆς θεωρίας (θεωρίας τῆς συνεχοῦς προόδου) καὶ τοῦ ἀξιολογικοῦ Ἱδεαλισμοῦ (Νεοκαντιανισμοῦ) σχετικὰ μὲ τὸν τρόπο τῆς πραγμάτωσης τῶν ἀξιών (σελ. 32-49). Σ' αὐτὲς τὶς ἀπόψεις βρίσκει μερικὴ μόνο δικαίωση, καὶ ἀπὸ τὴν σύνθεσή τους μορφώνει τὴν «ρεαλιστικὴ» θεωρία τῆς ἀξίας (Wertrealismus). Διακρίνει ἀκόμα τρία ἱστορικὰ πρότυπα θεώρησης τῶν ἀξιών, ποὺ ἰσχύουν τόσο γιὰ τὴν Ἀρχαιότητα ὅσο καὶ γιὰ τὸν Μεσαίωνα : α) τὴν δυϊστικὴ σύλληψη τοῦ Ἠθικοῦ Ἱδεαλισμοῦ (Ethical Idealism), ποὺ ἐξηγεῖ τὸ χρονικὸ μὲ βάση αἰώνια ἀντικειμενικὰ ἀξιακὰ μέτρα, β) τὸν Ἡρωισμό ἢ ἀτομικὴ Προσωποκρατία (Personalismus), τὴν ὑπέρβαση δηλ. τῆς ἐξωτερικῆς σχετικότητας μὲ τὸ ἐσωτερικὸ μεγαλεῖο τῆς προσωπικότητας καὶ γ) τὸν ἡδονιστικὸ Ὁφελισμό (Hedonistic Utilitarianism) μὲ τὴ συνακόλουθη φυσιοκρατικὴ - μηχανιστικὴ ἐρμηνεία τῆς ὑπαρξης (σελ. 58).

Ἡ προσωπικὴ του τοποθέτηση, σύμφωνα μὲ τὴν θεωρία του τῆς «πραγματικότητας» τῆς ἀξίας, ξεκινᾷ ἀπὸ τὸ στενὸ σύνδεσμο πνεύματος καὶ ζωῆς (Mind and Life) καὶ συνοψίζεται ἀπὸ τὸν ἴδιον ὡς ἐξῆς : «Τὸ νόημα τῆς Ἱστορίας πρέπει νὰ ἀναζητηθῇ στὶς ἐπὶ μέρους ἱστορικὲς ἀτομικότητες καὶ τὰ ἀξιολογικὰ κατορθώματα (Wertindividualitäten und Wertschöpfungen) ὡς συγκεκριμένες ἐκφράσεις τῶν ὑπερ-χρονικῶν ἀξιακῶν σφαιρῶν, ποὺ ἐπιτρέπουν ποικίλες διαστάσεις βάθους σὲ διαφορετικοὺς βαθμούς. Ἔτσι τὸ περιεχόμενο τῶν ἱστορικῶν γεγονότων ἀποκτᾷ ἀντικειμενικὰ ἀξιολογικὸ νόημα». Τὴν πραγμάτωση τῶν ἀξιών στὸν χῶρο τῆς πράξης ὁ v. Rintelen βλέπει ὡς τὸ ἀνάλογο τῆς ἀριστοτελικῆς ἐνσωμάτωσης τῶν πλατωνικῶν ἰδεῶν στὴ συγκεκριμένη οὐσία.

Οἱ Προσωκρατικοὶ φιλόσοφοι, γιὰ τὰ σπέρματα κάποιας φιλοσοφίας τῆς Ἀξίας ποὺ ἀνιχνεύονται στὰ αὐθεντικά τους ἀποσπάσματα (Ἡράκλειτος, Πυθαγόρειοι, Δημόκριτος μὲ τὸ «ἀγαθὸ» ἠθικὰ σημασιολογημένο), τὸν δυναμισμό τους καὶ τὴν καθαρότητα τῶν θρησκευτικῶν ἀξιών τους (Ξενοφάνης), θὰ ἀξίζαν ἴσως κάπως ἐκτενέστερη θεώρηση ἀπὸ τὴν ἀπλὴ μνεία τῆς παρατήρησης τοῦ Jaeger, ὅτι «ἡ ἀνακάλυψη ἀπὸ μέρους τους τῆς τάξης στὸν ἐξωτερικὸ κόσμον πρέπει νὰ θεωρηθῇ ὡς προϋπόθεση γιὰ ἓνα ἐσωτερικὸν κόσμον πνευματικῆς τάξης» (σελ. 86).

Τὴν ἐξέλιξη τῆς ἐλληνικῆς ἠθικῆς σκέψης ὡς τὰ χρόνια τοῦ Ἀριστοτέλους βλέπει ὡς σειρὰ συνεχῶν κατακτήσεων, ὡς ἀνοδικὴ πορεία πρὸς τὴ συγκεκριμένην πραγμάτωση τῆς ἀξίας καθ' ἑαυτῆς. Τὸν ἠθικὸ ὀρθολογισμό τοῦ Σωκράτη ἀντικρύζει ὡς νίκη κατὰ τῆς σοφιστικῆς σχετικοκρατίας καὶ τοῦ ὑποκειμενισμοῦ. Τὸν ἠθικὸ ἰδεαλισμὸ τοῦ Πλάτωνος ὡς προέκταση τῆς σωκρατικῆς σκέψης, ἀλλὰ καὶ νίκη κατὰ τοῦ σωκρατικοῦ «ὀφελιμισμού». Τὴν ἀναζήτηση, τέλος, τῆς ἰδεατῆς ἐκπλήρωσης

στη σφαῖρα τῆς πραγματικότητας ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη θεωρεῖ ὡς τὸ κορύφωμα τῆς πραγμάτωσης τοῦ ἀξιακοῦ φαινομένου, χωρὶς ὅμως —πιστεύομε— ἡ κλιμάκωση αὐτὴ νὰ σημαίνει καὶ ἀξιολογικὴ ἱεράρχηση τῆς προσφορᾶς τῶν προσωπικοτήτων αὐτῶν στὸ χῶρο τῆς ἱστορίας τῆς φιλοσοφίας.

Τὶς πλατωνικὲς ιδέες ἐρμηνεύει, σωστά, ὡς «ἄσώματες μεταφυσικὲς πραγματικότητες» καὶ ὄχι ὡς «μὴ πραγματικὲς ἔννοιες τοῦ ἰσχύειν» (unreal notions of validity, Geltungsbegriffe), ὅπως οἱ Lotze καὶ Hönigswald. Ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ παρακολούθηση τῆς ἐξέλιξης τῆς ιδέας τοῦ Ἀγαθοῦ στοὺς ἐπὶ μέρους διαλόγους (σελ. 95-104) καὶ ἡ συσχέτισή της μὲ τὴ θεότητα, ὅπως παρουσιάζεται στὴν *Πολιτεία* πάνω ἀπὸ τὴν ἠθικὴ ἀρετὴ σὲ αὐτόνομη σφαῖρα (ὡς ἀπόλυτὴ ἀξία, ἰσοδύναμη μὲ τὸ «καλόν»). Στὴν πλατωνικὴ ἀδυναμία ἐξαντλητικοῦ ὁρισμοῦ τοῦ Ἀγαθοῦ βλέπει τὴν ἀντίστοιχη σύγχρονη ἀδυναμία πλήρους θεωρητικοῦ προσδιορισμοῦ τῆς Ἀξίας. Δὲν μᾶς πείθει ὅμως ἀπολύτως, ὅταν παρατηρῇ ὅτι ὁ πλατωνικὸς ὄντικο-ἀξιολογικὸς дуῖσμός ὑπερβαίνεται στὴ σφαῖρα τῆς γένεσης: «Τὸ ἀγαθὸ διαπερνᾷ τὴν (κοσμικὴ) τάξιν μὲ διαφορετικὰ μέτρα ὡς τέλος (σκοπός), ὡς θεία δύναμη... κι ἔτσι ἡ ιδέα τοῦ ἀγαθοῦ γίνεται ἡ ἔσχατη ὀργανικὴ ἀρχὴ τοῦ σύμπαντος ὡς ὅλου» (σελ. 108). Αὐτὸ τὸ δυναμικὸ ρόλο τοῦ ἀγαθοῦ θεωρεῖ ὡς σταδιακὴ μετάβαση στὴν ἀριστοτελικὴ σκέψη, ἀλλὰ ἡ ιδιότητα ποὺ ἀποδίδεται ἐδῶ στὸ ἀγαθὸ —πιστεύομε— ἐκφράζεται συνεπέστερα ἀπὸ τὴν «ψυχὴ τοῦ κόσμου», καὶ βρίσκομε τὴν ἐρμηνεία του στὸ σημεῖο αὐτὸ «στωικίζουσα».

Τὴν πληρότητα τοῦ πλατωνικοῦ ἀγαθοῦ βλέπει στὸν δυναμισμό του νὰ μὴν εἶναι μόνον λόγος ἀλλὰ καὶ ἔθος καὶ βίος, ὅπως δὲν θεωρεῖ τὴν λογικότητα τοῦ πλατωνικοῦ συστήματος ἀσυμβίβαστη μὲ τὸ ὑπέρλογο τοῦ δράματος καὶ τοῦ ἔρωτος (σελ. 114). Ἐξηγεῖ τὸν συσχετισμὸ τοῦ Νεοκαντιανισμοῦ μὲ τὸν Πλάτωνα ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι στὸν τελευταῖο ὑπάρχουν τὰ πιὸ τυπικὰ χαρακτηριστικὰ μιᾶς θεωρίας τῆς Ἀξίας, ὅσο κι ἂν δὲν βρίσκει ὁ ἴδιος πλήρη δικαίωση στὴν ἄποψη ὅτι ὁ Πλάτων εἶναι ὁ πρῶτος ἐκπρόσωπος τοῦ Ἰδεαλισμοῦ τῆς ἀξίας (value-idealism, Wert-Idealism).

Τὴν ἀριστοτελικὴ φιλοσοφία θεωρεῖ νηφαλιώτερη, ρεαλιστικώτερη καὶ πιὸ ὀρθολογικὴ ἀπὸ τὴν πλατωνικὴ, «συμφιλιωτικὴ ὄντος καὶ ἀξίας» (σελ. 117). Τὸ ἀγαθὸ συνδέεται ἐσωτερικὰ μὲ τὴν «ὀρθολογικὰ ἀποδεικτὴ ἔννοια τοῦ σκοποῦ χωρὶς νὰ ἀνάγεται οὔτε σὲ ὠφελιμιστικὴ οὔτε σὲ σχετικιστικὴ ἀξία (relational)» (σελ. 117). Βλέπει τὴν ἀριστοτελικὴ μετάβαση ἀπὸ τὴ Λογικὴ στὴν Ὀντολογία καὶ ἐκεῖθεν στὴν Ἀξιολογία νὰ γίνεται κατὰ τὸν πλατωνικὸ τρόπο (σελ. 118). Ὁ дуῖσμός ὅμως ἀτονεῖ καὶ «ὁ κόσμος τῆς οὐσίας καὶ τῆς γένεσης εἶναι παρόντες στὴ χωροχρονικὴ σφαῖρα».

Ὁ συγγραφεὺς βλέπει τὸν τυπικὸ ἀξιολογικὸ χαρακτῆρα τοῦ ἀριστοτελικοῦ συστήματος στοὺς βαθμοὺς τελειότητας τῆς οὐσιαστικῆς ποιότητας. Ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ συζήτηση γιὰ τὸν ἐξατομικευτικὸ ρόλο τῆς ἀριστοτελικῆς μορφῆς, ἂν καὶ ὁ συγγρ. δὲν παίρνει θέση στὸ ἐπίμαχο αὐτὸ θέμα (σελ. 123). Μὲ τὸν Ἀριστοτέλη, ποὺ θεωρεῖ ὡς πρόδρομο καὶ πρῶτο ἐκπρόσωπο ἐνὸς «διανοητικοῦ τρόπου τοῦ σκέπτεσθαι» στὴν Εὐρώπῃ (σελ. 137), πιστεύει πὼς τὸ πνεῦμα τῆς ἀρχαιότητος «ἐφθασε τὸ ἔσχατο βάθος τῶν πολιτιστικῶν δημιουργικῶν ἰδεῶν του» (σελ. 143).

Τὴν Ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ, ὅπως ἐκπροσωπεῖται ἀπὸ τοὺς Σκεπτικοὺς

καὶ τοὺς Ἐπικουρείους, θεωρεῖ ὡς διαλυτικὴ τῆς ἠθικῆς ἀντικειμενικότητος καὶ βλέπει τὸν Στωικισμόν καὶ τὸν Νεοπλατωνισμόν ὡς διαφορετικὰς μὲν, ἀλλὰ ἐξ ἴσου δυναμικὰς ἀντιδράσεις στὴν Αἰσθησιοκρατία, τὸν Σκεπτικισμόν καὶ τὸν «ἀδιαφορισμόν» (Indifferentism). Ἴσως ἡ θεώρηση τῆς ἠθικῆς τοῦ Ἐπικούρου ἀδικεῖ κάπως τὸν φιλόσοφο, ἀφοῦ κάποια διάκριση τῶν ἡδονῶν εἶναι θεωρητικὰ δυνατὴ.

Ἀντίθετα, μὲ πολὺ πνευματικώτερα ἀπ' ὅσο συνήθως κριτήρια, ἐρμηνεύει ὁ v. Rintelien τὴν Στοά. Ὡς «Στοά» φαίνεται ὅμως νὰ ἐννοῇ κυρίως τὴν Μέσην, τῶν Παναιτίου καὶ Ποσειδωνίου, ὅπως εἶναι γνωστὴ ἀπὸ τὸν Κικέρωνα, γιὰ νὰ χαρακτηρίσῃ τὴν στωικὴν θεωρίαν τῆς ἀξίας ὡς Ἡρωισμόν καὶ ἀτομικὴν Προσωποκρατίαν (Personalism). Βέβαια τὸ στωικὸ ἰδανικὸ τοῦ «σοφοῦ» ἀπὸ τὴν ἀρχαία Στοά, ἐπιδέχεται αὐτὸ τὸν χαρακτηρισμόν, καὶ ἴσως εἶναι καὶ ὁ πιὸ ἐπιτυχημένος· συνήθως ὅμως ἡ στωικὴ ἠθικὴ κατατάσσεται στὶς φυσιοκρατικὰς (naturalistic) — ἂν καὶ ὁ Moore τὴν ἐντάσσει στὰ μεταφυσικὰ ἠθικὰ συστήματα ἀπὸ τὴν δεοντολογικὴν ἀποψιν τοῦ ὅρου «φύσις» στὴν ἠθικὴν τῆς Στοᾶς. Ἴσως δὲν εἶναι ἄσχετη μὲ τὸν χαρακτηρισμόν αὐτὸν ἡ ἐννοία τῆς persona ποὺ χρησιμοποιήθηκε ἀπὸ τὸν Παναιτίου γιὰ πρώτη φορά, ὅπως καὶ τὸ ἀνθρωπιστικὸ στοιχεῖο, ποὺ διέπνεε τὸν στωικὸν προσανατολισμένον κύκλον τῶν Σκιπιόνων.

Σωστὴ ἡ ἀπόδοση ἀπὸ τὸν συγγρ. τοῦ στωικοῦ τεχνικοῦ ὅρου «ἀξία» ὡς preciousness καὶ ὄχι ὅπως συνήθως ὡς value, ἂν καὶ, ἐπ' ὅσον πρόκειται γιὰ τὴν πρώτην φιλοσοφικὴν θεώρησιν τῆς «ἀξίας», ὁ ὅρος ἀξίζει μεγαλύτερη ἀρετὴν ἤ τιμήν. Ἡ «συμφωνία μὲ τὴν φύσιν» υἱοθετήθηκε ἀπὸ τὴν Στοά, μᾶλλον ἀπὸ τὴν Ἀκαδημίαν τοῦ Πολέμωνος, καὶ ὄχι ἀπὸ τὸν Περίπαιον, ὅπως πιστεύει ὁ συγγρ. Νομίζομεν ἀκόμη ὅτι ὑποτιμᾷ τὴν ἐννοίαν τῆς στωικῆς ἐλευθερίας, ἀφοῦ ὁ ἄνθρωπος, ὡς λογικὸς, ἔχει μίαν σχετικὴν αὐτονομίαν στὸ στωικὸ αἰτιοκρατικὸ πλῆγμα. Ἀκόμα δὲν βλέπομεν προσωπικὰ στὴν φυσικὴ πορεία μηχανιστικὰ αἰτία (σελ. 157), γιὰ τὴν οἱ Στωικοὶ ἦσαν συνεπεῖς τελεολόγοι, οὔτε ὁ ὅρος «συμπάθεια» εἰσάγεται ἀπὸ τὸν Ποσειδώνιον, ἀφοῦ ἤδη χρησιμοποιεῖται ἀπὸ τὸν Χρύσιππον (σελ. 157). Δὲν εἶναι τέλος βέβαιον ὅτι ὁ Ποσειδώνιος εἰσήγαγε τὴν ἐννοίαν τῆς «ἀπορροῆς», ὅπως εἶναι γνωστὴ ἀπὸ τὸν Πλωτῖνον (σελ. 175). Αὐτὰ ὡς πρὸς τίς λεπτομέρειας.

Ἡ θεώρησις τοῦ Στωικισμοῦ ἀπὸ τὸν νομ. Rintelien εἶναι ἐξαιρετικὰ ἐμπνευσμένη καὶ ἀποδίδει ἀπόλυτην δικαιοσύνην στὴν Στοά, ὅταν δὲν βλέπη σ' αὐτὴν ὑλιστικὴν φυσιοκρατίαν καὶ αἰσθησιοκρατίαν, ἀλλὰ τονίζῃ τὴν ἀπόλυτην ἀξίαν ποὺ ἀπέδιδαν οἱ Στωικοὶ στὴν ὀρθολογικὰ προσδιορισμένην προσωπικότητα (σελ. 158). Πολὺ ἐπιτυχημένος εἶναι ἀκόμα ὁ χαρακτηρισμός τῆς στωικῆς θρησκείας ὡς «ὑπερβατικῆς ἐνδοκοσμικότητος τοῦ θεοῦ», ἀφοῦ ἐξαντλεῖ τόσο τὰ πανθειστικά καὶ πανενθειστικά, ὅσο καὶ τὰ θεϊστικά στοιχεῖα τῆς στωικῆς θεότητος. Θὰ ἦταν πολὺ ἐνδιαφέρον ἂν ὁ συγγρ. ἐξηγοῦσε, πῶς ἐννοεῖ τὴν σχέσιν τῆς «πνευματοκρατικῆς ἀνθρωπιστικῆς προσωποκρατίας τῶν Στωικῶν» μὲ τὴν σύγχρονον Ἀνθρωπολογία τοῦ Ὑπαρξισμοῦ. Ἐμπνευσμένη ἡ θεώρησις τοῦ Νεοπλατωνισμοῦ καὶ Γνωστικισμοῦ.

Ἡ καταξίωσις τῆς ὄντικῆς σφαίρας ὡς φορέως ἀξιών (σύμπτωσις ὄντος καὶ ἀξίας), ποὺ ἀπὸ τὸν Αὐγουστῖνον περνᾷ στὸν Θωμᾶ τὸν Ἀκρινάτη, θὰ μπορούσε νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς ἡ κυριαρχικὴ ἀξιολογικὴ στάσις, ποὺ διακρίνει ὁ v. Rintelien στὴν θεώρησίν του τῆς Μεσαιωνικῆς σκέψεως. Δὲν ἀντιμετωπίζει ἐξ ἄλλου τὴν περίοδον αὐτὴ μειωτικά, ὡς μεταίχμιον μεταξὺ ἀρχαιότητος καὶ νέων καιρῶν, ἀλλὰ τὴν ἀξιολογεῖ θετικά, ἀναζητώντας τὰ αὐτόνομα πνευματικὰ χαρακτηριστικά της, ὡς ἐποχῆς ἀκμῆς καὶ ὀριμότητος ἀνάλογης μὲ τὴν δημιουργικὴν μέσιν ἡλικίαν τοῦ ἀνθρώπου.

Ὁ ἄνθρωπος παίρνει μὲ τὸ γεγονὸς τῆς ἐνανθρώπησης τοῦ Θεοῦ διακριτικὴ θέση, ποὺ στὴν ἀρχαιότητα ἀξιωνόταν μόνο ἀπὸ τὴν ἔνωση μὲ τὸ Θεὸ μὲ τὴν ὑπέρβαση τοῦ ἑαυτοῦ του. Παρὰ τοῦτο ὁ Χριστιανισμὸς στηρίζεται σὲ παρόμοιες ἀρχές μ' αὐτὲς ποὺ διαπνέουν τὴν ἀρχαιότητα : «ἰδεαλιστικὴ σύνθεση τῶν ἀξιολογικῶν ἀντιθέσεων καὶ προσπάθεια πραγμάτωσης τοῦ ἀγαθοῦ στὴν ὄντικὴ σφαῖρα. Ἡ ἐποχὴ (πρώιμος Χριστιανισμὸς) διακρίνεται γιὰ τὴν τάση νὰ θεμελιωθῇ ἡ πίστη φιλοσοφικὰ καὶ νὰ συνδυασθῇ ἡ ἀξιολογικὴ στάση μὲ αὐτὴ τὴν πίστη» (σελ. 192). Γνώση καὶ πίστη συνιστοῦν ἀντινομία μόνον ἀργότερα. Ὑψιστὴ ἀξία ὁ Θεός, τὸ ὕψιστο ἀγαθόν, ἡ ὕψιστη πραγματικότητα (*ens realissimum*), ἀλλὰ — ἀντίθετα πρὸς τὴν Νεοπλατωνικὴ θέση, μ' ἐξαίρεση ἴσως τὸν Πρόκλο — σπέρματα τοῦ ἀγαθοῦ ἀνευρίσκονται ἀκόμα καὶ στὴν ὕλη, χαμηλότερη βέβαια στὴν κλίμακα τῶν ἀξιῶν ὥς ἀρχὴ ἐξατομίκευσης, ἀλλὰ ἀξιολογημένη θετικὰ ὥς θεϊκὸ δημιούργημα (*omnis creatura dei bona est*). Παρατηρεῖ ἀκόμα ὁ συγγρ. ὅτι δὲν ἐπικρατεῖ στὸ Μεσαίωνα γενικῶς ὑποτίμηση τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου παρὰ μόνον στὸν πρώιμο Χριστιανισμό καὶ τὴν ὀψιμη μεσαιωνικὴ σκέψη μὲ ἐξαρση δυϊστικῶν ἀντιλήψεων καὶ ἀξιολογικὴ πόλωση.

Πρωταρχικὴ χριστιανικὴ κατηγορία ἀναγνωρίζει ὁ v. Rintelen τὴν ἀγάπη, ὡς ἀγάπη τοῦ Θεοῦ καὶ τοῦ πλησίον (φιλανθρωπία) μὲ τὴν συνακόλουθὴ γνωσιολογικὴ καὶ ἠθικὴ «ταπείνωση» καὶ τὴν ἀνύψωσή της σὲ «χάρη» στὸν ἀναβαθμὸ πρὸς τὸ Θεόν. Αὐτὸ ἐξ ἄλλου ποὺ βλέπει ὡς τὴν τυπικώτερη χριστιανικὴ στάση τὸ χαρακτηρίζει ὡς «συμβολισμό» : καὶ τὸ ἀσημαντότερο πρᾶγμα νὰ θεωρῆται «σημεῖο» ἀποκάλυψης τῆς ὕψιστης ἀξίας, φορέας δηλ. τοῦ νοήματος τῆς πραγματικότητος. Στὴν μεσαιωνικὴ κοινότητα, ποὺ χαρακτηρίζει ὡς «Πολιτεία τοῦ Θεοῦ», τὸ ἄτομο εἶχε τὴ δυνατότητα νὰ ἀναδειχθῇ σὲ αὐθεντικὴ προσωπικότητα.

Ὁ v. Rintelen θεωρεῖ ἀποφασιστικὸ γιὰ τὸ κύρος καὶ τὴν ἱεραρχία τῶν ἀξιῶν τὸν πλατωνικὸ «ρεαλισμό» τοῦ «καθόλου», ποὺ ἐπικρατοῦσε κατὰ τὴν πρώτη χιλιετία : «Θὰ μπορούσε νὰ πῇ κανεὶς ὅτι ὁ πρώιμος μεσαιωνικὸς «ρεαλισμὸς» μὲ τὰ αὐτόνομα περιεχόμενα τῆς σκέψης, ἀκόμα καὶ στὴν ὑστερώτερη, μετριοπαθέστερη μορφή ποὺ πῆρε ἀπὸ τὸν Θωμᾶ (*universalia in re*), ἐγίνε τὸ ἐκμαγεῖο γιὰ τὴν ἀντικειμενικοποιημένη δομὴ τῶν ἀξιῶν» (σελ. 199). Μὲ τὸν Ἀβαιλάρδο ὅμως καὶ τὴν κριτικὴ του στάση τῆς ἀντικειμενικότητος τῶν ἀξιολογικῶν μορφῶν ἡ ἠθικὴ ἀξία ἀνάγεται πλέον στὸ ὑποκείμενο. Ἔτσι ὁ συγγρ. θεωρεῖ τὴν Ὀνοματοκρατίαν ὑπεύθυνη γιὰ τὴν ἀποσύνθεση τοῦ μεσαιωνικοῦ κοσμοειδώλου, τὴν θραύση τῆς πρωταρχικῆς ἐνότητος ἀνθρώπου καὶ κόσμου καὶ τὸν διαχωρισμὸ τῆς ὄντικῆς ἀπὸ τὴν ἀξιακὴ σφαῖρα (σελ. 544). Ὁ ἀτομικὸς ὑποκειμενισμὸς καὶ τὸ αἶσθημα μὲ τὴν ἀντίθεση εἶναι καὶ ἀξίας, πίστεως καὶ λόγου, λογικοῦ καὶ παραλόγου, ἀνάγει τὸν ἐξωτερικὸ κόσμον σὲ ἀξιολογικὰ οὐδέτερο ἀντικείμενο τῆς φυσικῆς ἐπιστήμης. Χωρὶς ὅμως νὰ βλέπῃ μὲ ἀπαισιοδοξία νὰ γίνεται ὁ ὑποκειμενισμὸς τὸ ἀποφασιστικὸ ἀξιολογικὸ κριτήριον, ὁ φαιστικὸς ἄνθρωπος, δηλ. ὁ ἄνθρωπος τῆς πράξης, νὰ ἐκτοπίζῃ τὸν γοτθικόν, τὸν ἄνθρωπον τῆς ἀγάπης, θεωρεῖ ἀντίθετα τὴν ἔμφαση στὶς προθέσεις καὶ τὴν ἐσωτερικὴ διάθεση τοῦ ἀτομικοῦ ὑποκειμένου μεγάλο κέρδος γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῆς ἀξιολογικῆς σκέψης (σελ. 549). Πολὺ ἐνδιαφέρων ὁ συσχετισμὸς τοῦ Θωμᾶ καὶ τοῦ Heidegger (σελ. 323) ἀναφορικὰ μὲ τὴν

«ὄντολογική διαφορά», ἀλλὰ μὲ ἐκπληξή εἶδαμε τοὺς Γεννάδιο καὶ Βησσαρίωνα νὰ πολιτογραφοῦνται Ἴταλοὶ φιλόσοφοι (σελ. 541).

Τὸν ἐνθουσιασμό μας γιὰ τὸ πραγματικὰ ἀξιόλογο ἐπίτευγμα τοῦ Γερμανοῦ Φιλοσόφου νὰ ἀνιχνεύσῃ καὶ νὰ προσδιορίσῃ μὲ τόση διαύγεια καὶ γνώση τίς ἀξίες μιᾶς τόσο ἐκτεταμένης χρονικῆς περιόδου, δὲν καταφέρει, εὐτυχῶς, νὰ μειώσῃ ἢ ἀρκετὰ μέτρια τεχνικὰ ἔκδοση, μὲ τυπογραφικὰ λάθη καὶ κάποια ἀταξία στὶς ὑποσημειώσεις. Ἡ θεώρηση τῆς νεώτερης ἐποχῆς, ποὺ ἔχει ὑποσχεθῇ ὁ von Rintelen, θὰ συμπληρώσῃ τὸ πνευματικὸ αὐτὸ κατόρθωμα.

Ἀθῆναι

Μυρτὼ Δραγώνα-Μονάχου

M. J. de Carvalho Jr., *Dieu et Liberté. La Liberté, cette invention divine* (Traduction de P. Chevalier), Paris, P. Téqui Editeur 1967, 286 σελ.

Ὁ συγγραφέας διερευνᾷ τὴν ἔννοια τῆς ἐλευθερίας σὲ συνάρτηση μὲ τίς ἔννοιες: χρόνος, χῶρος, μέλλον, κίνηση, αἰτιότητα, κόσμος, ἄνθρωπος, συνείδηση, δημιουργία, μηδέν, κακό, ἁμαρτία, θάνατος, ζωὴ, πράξη, τάξη, ἀλήθεια, δυναμισμός τοῦ ὄντος, ἱστορία, διαλεκτική, βούληση, Θεός.

Ἡ σύνδεση τῶν ἐννοιῶν: Θεὸς-ἐλευθερία (κεντρικὴ θέση τοῦ βιβλίου) βασίζεται στὴν ἰδέα τῆς δυναμικῆς σύλληψης τοῦ ἀνθρώπινου ὄντος, ὅπως δείχνει τὸ δίπτυχο: ὁ Θεὸς συνέλαβε τὴν ἐλευθερία, καθὼς δημιουργοῦσε τὸν κόσμον· ὁ Θεὸς συνέλαβε τὸν ἄνθρωπον δημιουργώντας τὴν ἐλευθερία. Στὴν ἐνσάρκωση ἐμπεριέχεται ἡ ὑπευθυνότητα· καθὼς ἄνθρωπος ἔχει στὸν κόσμον μιὰν ἀποστολή· ὁ βαθμὸς τῆς εὐθύνης του εἶναι ἀνάλογος μὲ τὸ βαθμὸ τῆς ἐλευθερίας. Ὁ ἄνθρωπος, λέει ὁ de Carvalho, εἶναι ἓνας δρόμος· πρὶν γίνῃ ἀνθρώπινον ὄν ἀνθρωπίζεται μὲ τὴν ὑπαρξή του μέσα στὸν κόσμον. Ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἓνας δρόμος στὸ ὄν καὶ στὴν ἐλευθερία, ποὺ εἶναι ἡ ἴδια εἶναι (σ. 226 καὶ σ. 246). Ὅταν ἀναζητῇ ὁ ἄνθρωπος τὸ εἶναι του, τοῦ δίνεται ἡ ἐλευθερία. Ἡ ἐλευθερία δὲν εἶναι οὔτε λέξις οὔτε πράξις, εἶναι πράξις ἀπελευθέρωσης, ὀρίζοντας τοῦ πνεύματος (σ. 268). Ἀλλ' ἡ ἀπελευθέρωση δὲν εἶναι δυνατὴ δίχως Θεό. Τὰ μεγέθη ὕλη-κόσμος, ἄνθρωπος, ἐλευθερία συνιστοῦν κατὰ τὸν συγγραφέα ἓνα ὅλον ποὺ τὰ μέρη του ἀπελευθερώνονται στὸ Θεό. Ὁ Θεὸς εἶναι ἡ ὕψιστη προϋπόθεση τῆς ἐλευθερίας: Ὁ Χριστός, ἡ ὕψιστη ἔκφραση τῆς ἐλευθερίας ἀπὸ σκοπιὰ ἀνθρώπινη (σ. 264).

Τὸ ἀνθρώπινον πεθαίνει ἀπὸ τὸ θάνατον τοῦ Θεοῦ: μία ἀκόμη ἀπὸ τίς θεμελιακὰς θέσεις τῆς φιλοσοφίας τοῦ σωκρατικοῦ - χριστιανοῦ Γκ. Μαρσέλ ἀπαντᾷ καὶ στὸ βιβλίο τοῦ de Carvalho· κι ἐδῶ ἡ θέση αὐτὴ εἶναι κατάληξις μιᾶς σειρᾶς συγκεκριμένης προβληματικῆς, ὅπως στὸν Marcel (*Les Hommes contre l'humain*), κριτικῆς ἀντιμετώπισης τῶν προβλημάτων τῆς ἐποχῆς—τεχνικὴ πρόοδος, πόλεμος, ἐξέγερση τῶν νέων—καθὼς καὶ τῆς ἀθεϊστικῆς ἀπαισιόδοξης ἢ καὶ τῆς ἀφηρημένης φιλοσοφικῆς σκέψης.

Ὁ συγγραφέας περνᾷ ἀπὸ τὴν ἀμφισβήτηση στὴν ἐπίκληση, ἀπὸ τὸ